

مطالعه کیفی علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد در بین دانش‌آموزان شهر تبریز

داود قاسم‌زاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۳

چکیده

هدف: هدف پژوهش حاضر مطالعه علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد در بین دانش‌آموزان شهر تبریز بود. **روش:** روش این پژوهش کیفی و از نوع گراند تئوری بود. جامعه‌ی آماری پژوهش حاضر شامل متخصصان حوزه روانشناسی، جامعه‌شناسی و آسیب‌شناسی اجتماعی، و مشاوران مدرسه بود که ۳۵ نفر از آن‌ها با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته بود. همزمان با جمع‌آوری داده‌ها، کدگذاری و تحلیل در سه مرحله کدگذاری باز، محوری، و انتخابی انجام پذیرفت. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد که هم‌کنشی عوامل ساختاری و کنشگری (تاثیرگذاری فضای مجازی، ضعف سرمایه اجتماعی، دگردیسی سبک زندگی، و حس کنجکاوی) به عنوان شرایط علی؛ مقوله موانع سیاست‌گذاری با زیرطبقه‌های تاثیر نظام آموزشی و نبود بسترهای نشاط و شادی به عنوان شرایط زمینه‌ای؛ مقوله‌های سبک زندگی مبتنی بر وسایل ارتباطی (نبود برنامه‌های جوان‌پسند در رسانه و تاثیر تکنولوژی) به عنوان شرایط مداخله‌گر؛ و مقوله‌های پذیرش اجتماعی (روابط صمیمانه خانوادگی) و بهبود عملکرد مدرسه (بهبود نظم اجتماعی مدرسه) به عنوان پیامدهای اختلال مصرف مواد بودند. **نتیجه‌گیری:** تحلیل مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان، بسترمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی (بهبود سرمایه اجتماعی خانواده و آموزش مهارت‌های زندگی) و پیشگیری مبتنی بر جامعه (پیشگیری اجتماع‌محور و پیشگیری رشد‌محور) را به عنوان راهکارهای پیشگیری از اختلال مصرف مواد در دانش‌آموزان معرفی می‌کند. نظریه جوهری حاصل از مصاحبه‌های متخصصان، پیشگیری مبتنی بر روش‌های جایگزین همراه خانواده می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: مصرف مواد، دانش‌آموزان، اعتیاد

مقدمه

آسیب‌های اجتماعی در هر جامعه‌ای، تهدیدکننده نظام اجتماعی تلقی می‌شوند. بنیان هر جامعه‌ای به هم‌نویایی اعضای آن با ارزش‌ها و هنجارهای آن جامعه مرتبط است. اگر اعضای جامعه از هنجارهای اجتماعی تخطی نمایند، جامعه نمی‌تواند به آسانی کارکردهای خود را انجام دهد؛ بنابراین دچار بی‌سازمانی و بی‌نظمی می‌شود. یکی از عواملی که به عنوان تخطی از هنجار محسوب می‌شود، مسئله اختلال مصرف مواد است. در نگاه اول، احتمال دارد اعتیاد به مثابه مسئله فردی تلقی شود، در حالی که اعتیاد یک مسئله اجتماعی است و از عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی یک جامعه تأثیر می‌پذیرد و خود هم موجد مسائل و مشکلات دیگر هست (شیخی، ۱۳۹۷).

اختلال مواد مخدر با توجه به گستره بروز و شیوع آن در جوامع مختلف، به عنوان یک مسئله اجتماعی دغدغه بسیاری از دولت‌ها، متخصصان و صاحب‌نظران و همچنین خانواده‌ها هست. در دنیای معاصر هم با توجه به دامنه تنوع مواد مخدر سنتی، صنعتی و نیمه‌صنعتی و پایین آمدن سن شروع اعتیاد، پیشگیری از سوءمصرف مواد مخدر به یکی از مسائل اولویت‌دار جوامع تبدیل شده است. پایین آمدن سن شروع مصرف مواد مخدر در بسیاری از کشورها وجود دارد و کشور ما هم از این امر مستثنا نیست. به نظر می‌رسد که افراد سالم و فعال برای جامعه از بنیان‌های ضروری گام نهادن در فرآیند توسعه هست، لذا برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در حوزه پیشگیری از سوءمصرف مواد در بین دانش‌آموزان بیش‌ازپیش احساس می‌شود. با توجه به اینکه دانش‌آموزان به عنوان نیروی کار آینده در حوزه‌های مختلف خواهند بود و از سوی دیگر سلامت جسم و روان دانش‌آموزان برای پویایی فعالیت‌های آینده اهمیت زیادی دارد، به همین خاطر توجه به امر پیشگیری از مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان ضرورت زیادی پیدا می‌کند.

تخمین زده می‌شود که دو درصد از جمعیت جهان دارای اختلال سوءمصرف هستند و در مورد برخی کشورها بیش از ۵ درصد گزارش شده است (آیاس^۱ و همکاران، ۲۰۲۱). در پژوهشی گزارش شده است که حدود ۷ تا ۳۲ درصد از جوانان سنین ۱۸ تا ۲۵ سال

انواع متنوعی از مواد (برای مثال کانابیس و متآمفتامین) در سراسر جهان مصرف کرده‌اند (هان، کامپتون، بلانکو و داپونت^۱، ۲۰۱۷). آمارهای موجود نشان می‌دهد که حدود ۴۴ درصد از معتادان را افراد زیر ۲۴ سال تشکیل می‌دهند. بر اساس آخرین گزارش منتشر شده از سوی دفتر مواد مخدر و جرائم سازمان آمار مصرف‌کنندگان مواد مخدر، حدود ۲۵۵ میلیون تخمین زده شده که در سنین ۱۵ تا ۶۴ سال قرار دارند (مرادی و صفاریان، ۱۳۹۸). براساس تحقیق‌های انجام‌شده، جمعیت مصرف‌کننده مستمر ۲ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر بوده، یعنی نرخ شیوع مواد در جمعیت ۱۵ تا ۶۴ سال در کل کشور حدود ۵/۴ درصد است و بیش از ۵۰ درصد دانش‌آموزان آگاهی کافی در خصوص عوارض و تبعات مصرف مواد نداشته‌اند. همچنین ۵۵ درصد خانواده‌ها پس از سه تا پنج سال متوجه اعتیاد فرزندان خود می‌شوند (جزینی و صرامی، شعبانی و شیرمحمدی، ۱۳۹۷). نتایج تحقیق ملی بررسی میزان شیوع مصرف مواد مخدر و روان‌گردان‌ها در دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم و هنرستان‌های کشور، در بین دانش‌آموزان استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۹۴ قلیان (۷/۰)، مصرف سیگار (۲/۷)، الکل (۱/۲۸)، شیشه (۰/۰۳)، حشیش (۰/۰۸)، گل یا ماری جوانا (۰/۰۸)، قرص روان‌گردان (۰/۱۷) و ریتالین (۰/۱۱) شیوع بیشتری داشتند (احقری، ۱۳۹۴). و کیلی، شفیع، بهاری و میرزایی (۲۰۱۶) در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که تقریباً ۱۸/۱ درصد از دانش‌آموزان حداقل یکبار تجربه مصرف مواد مخدر را داشتند. در پژوهشی دیگر، احمدی، طولابی و ایلانلو (۱۳۹۹) به این نتیجه رسیدند که ۱۳/۱۸ درصد از دانش‌آموزان تهرانی به مصرف مواد مخدر گرایش داشتند.

براساس نظریه آنومی دورکیم، شرایط آنومیک جامعه امروز، بخشی از تجلیات خود را در گرایش نوجوانان به خصوص دانش‌آموزان به مصرف مواد مخدر نشان می‌دهد. این امر ناشی از احساس بی‌عدالتی در توزیع منابع اقتصادی و کم‌رنگ شدن اخلاقیات در جامعه می‌باشد (کوثری، ۱۳۹۰). نظریه یادگیری اجتماعی بر این نکته تأکید دارد که رفتار انحرافی از طریق کنش متقابل با دیگران آموخته می‌شود. زمانی که این کنش متقابل بیشتر به نفع رفتار انحرافی باشد، فرد تمایل زیادی به انجام رفتارهای انحرافی خواهد داشت

(عباس زاده، عزیززاده اقدم، آقایی هیر و نجف زاده نخجوانلو، ۱۳۹۳). نعمتی سوگلی تپه، شاهمرادی، رحیمی و خالدیان (۱۳۹۹) در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که عوامل تاثیرگذار در سوء مصرف مواد مخدر و اعتیاد شامل عوامل زمینه ساز شامل عوامل فردی و بین فردی؛ عوامل آشکار ساز شامل عوامل خانوادگی؛ و عوامل تدام بخش و تشدید کننده شامل عوامل اجتماعی-فرهنگی و محیطی است (نعمتی سوگلی تپه و همکاران، ۱۳۹۹).

بسیاری از پژوهش‌ها، عوامل موثر بر اعتیاد و سوء مصرف مواد مخدر را مورد بررسی قرار داده‌اند که از جمله آنها تقلید از والدین، اطرافیان و دوستان، دسترسی ساده به سیگار و قلیان، نداشتن تفریحات و سرگرمی‌های متنوع و جذاب جایگزین در زندگی (میرزایی و نظرزاده، ۱۳۹۸؛ راملاقان، پلتزر و پنگپید، ۲۰۲۱؛ محمود، اوتمان، ال-تاویل و ال-هدیتی، ۲۰۱۹)، زاغه‌نشینی، فشار همسالان، ازدحام و به همان اندازه فقر (اوندیکو، بیرچ و گاکورو، ۲۰۱۹)، برخی از پژوهش‌ها هم بر راهکارها و استراتژی‌ها در پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر پرداخته‌اند. در مطالعه‌ای عبدالهی و دارابی (۱۳۹۹) عوامل محیطی و خانوادگی را در پیشگیری رشدمدار از گرایش کودکان و نوجوانان به مصرف مواد مخدر و روانگردان موثر می‌دانستند و برخی از مطالعات استراتژی‌هایی نظیر استراتژی رقابتی (تنوع‌سازی) (الوانی، صرامی فروشانی، صالح اردستانی و جزینی، ۱۳۹۸)؛ روش کلیپ ویدئویی و سخنرانی در تغییر نگرش نسبت به سوء مصرف مواد مخدر (بنیانی و همکاران، ۲۰۱۸)؛ آموزش تحول مثبت نوجوانی در هویت‌یابی و خودکارآمدی (شاکری نسب، مهدیان و قلعه نوی، ۱۳۹۹)؛ در برخی از مطالعات نظیر اومبابا اوکاری و ماسسه^۴ (۲۰۱۸) به پیامدهای سوء مصرف مواد مخدر نظیر فقدان علاقه به مطالعه، پرسه زدن، تمرکز پایین و مسائل سلامتی نظیر نگرانی و اضطراب، سردرد، خواب آلودگی پرداختند. بررسی و تامل در پژوهش‌های گذشته حاکی از این است که بسیاری از آنها بر مطالعه وضعیت‌سنجی و به صورت توصیفی (اله وردی پور، فرهادی‌نسب، بشیریان و محبوب، ۱۳۸۶؛ و کیلی و همکاران، ۲۰۱۶) یا به بررسی میزان شیوع مصرف مواد مخدر (نریمانی،

1. Ramlagan, Peltzer & Pengpid
2. Mahmood, Othman, Al-Tawil & Al-Hadithi

3. Ondigo, Birech & Gakuru
4. Ombaba Okari & Masese

رجب پور، احمدی، یاقوتی زرگر و رستم اوغلی، ۱۳۹۵؛ شیخ و کاشی، ۱۳۹۴) پرداخته‌اند و اندک پژوهشی با رویکرد کیفی به مطالعه این مسئله مهم پرداخته است. در این پژوهش از رویکرد کیفی بهره گرفته شده تا به صورت عمیق به مسئله اختلال مصرف مواد مخدر در دانش‌آموزان پرداخته شود و با تامل در اظهارات متخصصان و صاحب‌نظران این حوزه تحلیل‌های تفسیری و تفهیمی تری از مسئله حاصل شود. ضرورت این پژوهش در راستای، پاسخگویی به دغدغه بسیاری از مردم، حکمرانی و صاحب‌نظران نسبت به وضعیت نگران‌کننده اختلال مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان حتی به میزان خیلی کم و شناخت جامع نسبت به علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان می‌باشد. از سوی دیگر، با توجه به اهمیت نظام آموزش و پرورش از یک‌سو و اهمیت سلامت دانش‌آموزان به‌عنوان نیروهای توسعه‌کشور در آینده در حوزه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، توجه به سیاست‌های پیشگیرانه در ارتباط با سوءمصرف مواد مخدر اهمیت دوچندان پیدا می‌کند. پژوهش‌ها و مطالعات گذشته اکثراً در حوزه کمی و اعداد و ارقام صورت گرفته است ولی به نظر می‌رسد که برای رسیدن به یک مدل پیشگیری بومی و موقعیتی باید پژوهش‌هایی با رویکرد کیفی انجام گیرد. بنابراین پژوهش حاضر به دنبال شناسایی علل و زمینه‌های سوءمصرف مواد مخدر و راهکارهای پیشگیری از آن در بین دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه و هنرستان‌های شهر تبریز می‌باشد.

روش

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

روش پژوهش، رویکرد کیفی و شیوه داده‌بنیاد^۱ می‌باشد. پژوهش کیفی یک رویکرد طبیعت‌گرایانه است که در پی درک پدیده مورد مطالعه در همان زمینه و محیط خاص از قبیل محیط جهان واقعی است (دانش، ملکی و نیازی، ۱۳۹۱). شیوه داده‌بنیاد یکی از روش‌های رویکرد کیفی می‌باشد. این روش هنگامی مناسب است که نظریه‌ای برای تبیین یک فرآیند وجود نداشته باشد. ممکن است در پیشینه مدل‌هایی ارائه شده باشد اما بر

مبنای نمونه‌ها و جمعیت‌هایی غیر از جمعیت و نمونه مدنظر پژوهشگر کیفی ایجاد و آزمون شده باشند. همچنین ممکن است نظریه‌های موجود ناقص باشند چرا که به متغیرهای بالقوه ارزشمند مدنظر پژوهشگر نپرداخته‌اند (کرسول^۱، ۱۳۹۶). در این پژوهش از روش نظام‌مند استراوس و کوربین که شیوه‌ای سیستماتیک برای تحلیل داده‌ها دارند، استفاده شده است. برای اینکه الگوی پارادایمی به صورت مستقیم از داده‌هایی استخراج می‌شود که در جریان پژوهش به صورت منظم و گام به گام گردآوری و تحلیل شده‌اند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش مصاحبه می‌باشد. مصاحبه معمول‌ترین ابزار گردآوری داده‌ها در پژوهش‌های کیفی است که به دنبال درک و فهم مشارکت‌کنندگان از مسئله مورد تحقیق می‌باشد. طول مدت هر مصاحبه به صورت میانگین ۶۰ دقیقه بود. در این پژوهش بعد از انجام مصاحبه‌ها، اطلاعات مصاحبه‌های ضبط شده پیاده شده و با استفاده از شیوه استراوس و کوربین در سه مرحله کدگذاری باز^۲، محوری^۳ و گزینشی^۴ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در کدگذاری باز، متن مصاحبه به صورت سطر به سطر استخراج و به صورت کدهایی ثبت می‌شوند. کدگذاری باز روند خرد کردن، مقایسه کردن، مفهوم پردازی و مقوله‌بندی کردن است. در کدگذاری محوری کدهای استخراج شده در کدگذاری باز، حول محور مشترکی قرار خواهند گرفت. سرانجام در کدگذاری گزینشی متغیر اصلی پژوهش مشخص می‌شود که از تکرار زیاد مولفه یا متغیر حاصل می‌شود. مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر ۳۵ نفر از مطلعین کلیدی (۵ نفر هیات علمی جامعه‌شناسی، ۵ نفر هیات علمی روان‌شناسی، ۳ نفر مدیر مدرسه، ۵ نفر مشاور مدرسه، ۲ نفر از کارشناسان ارشد معاونت پیشگیری ناجا و ۵ نفر از کارشناسان ارشد ستاد مبارزه با مواد مخدر (پلیس پیشگیری)، ۳ نفر از انجمن‌های مردم نهاد فعال پیرامون پیشگیری در استان، ۴ نفر معلم، ۳ نفر دانش‌آموز) می‌باشد. در این پژوهش از روش نمونه‌گیری نظری و هدفمند برای انتخاب موردها استفاده شده است. شرط ورود افراد به میدان مطالعه داشتن اطلاعات کلیدی پیرامون موضوع پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین

1. Creswell
2. Open Coding

3. Axial Coding
4. Selective Coding

دانش‌آموزان (دارا بودن مقاله و پژوهش در این حوزه، فعالیت تجربی در حوزه پیشگیری، عضویت در انجمن‌های مردم‌نهاد حوزه پیشگیری) می‌باشد. فرآیند نمونه‌گیری تا رسیدن به مرحله اشباع نظری ادامه یافت. برای افزایش معیار انتقال‌پذیری سعی شد که به معرفی کامل طرح پژوهش پرداخته شود. به یک معنا، قبل از شروع مصاحبه، مصاحبه‌شوندگان از هدف انجام پژوهش اطلاع یافتند و رضایت خود را از ضبط اظهارات‌شان اعلام کردند. در این پژوهش همچنین از شیوه کنترل اعضاء استفاده شده است. بدین منظور داده‌ها و تحلیل‌ها و تفاسیر از اظهارات مصاحبه‌شوندگان به برخی از مشارکت‌کنندگان داده شد تا آنان بتوانند در مورد صحت و اطمینان‌پذیری تفاسیر اظهار نظر کنند.

یافته‌ها

در پژوهش حاضر، مصاحبه‌های آغازین جمله به جمله خوانده شد و پس از کدگذاری جملات، مقولات آغازین پدیدار گردید. با تحلیل خط به خط و با استفاده از رویه طرح پرسش، مقایسه و مراجعه مکرر به داده‌ها، داده‌های خام به مفاهیم تبدیل گردید. در پژوهش حاضر از مشارکت‌کنندگان سوالاتی نظیر چه شرایطی سبب می‌شود که دانش‌آموزان به سمت مواد کشیده شوند؟ شرایط زمینه‌ای موثر بر مصرف مواد مخدر توسط دانش‌آموزان چه می‌باشد؟ با توجه به شرایط فرهنگی و اجتماعی شهر تبریز، به نظرتون بهترین راهکار پیشگیری از مواد مخدر در بین دانش‌آموزان چه می‌باشد؟ در جدول ۱ مشخصات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان این پژوهش و معیارهای ورود آنها به این مطالعه ذکر شده است.

جدول ۱: مشخصات کلی مشارکت‌کنندگان

ردیف	جنس	شغل	رشته	تحصیلات	ملاک ورود	ردیف	جنس	شغل	رشته	تحصیلات	ملاک ورود
۱	مرد	هیئت علمی	جامعه‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۱۹	مرد	مشاور	مشاوره	کارشناس	زمینه تخصصی
۲	زن	هیئت علمی	جامعه‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۰	مرد	مشاور	مشاوره	دکتری	زمینه تخصصی
۳	مرد	هیئت علمی	جامعه‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۱	زن	مشاور	مشاوره	دانشجوی دکتری	زمینه تخصصی
۴	مرد	هیئت علمی	جامعه‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۲	زن	مدرسه	مشاوره	دکتری	زمینه تخصصی
۵	زن	هیئت علمی	جامعه‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۳	مرد	مشاور	روان‌شناسی	دکتری	زمینه تخصصی
۶	مرد	هیئت علمی	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۴	مرد	پلیس	آسیب‌شناسی	کارشناس	شغل مرتبط و کار تجربی
۷	مرد	هیئت علمی	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۵	مرد	پلیس	آسیب‌شناسی	کارشناس	شغل مرتبط و کار تجربی
۸	زن	هیئت علمی	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۶	مرد	پلیس	حقوق	کارشناس	شغل مرتبط و کار تجربی
۹	مرد	هیئت علمی	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۷	مرد	پلیس	حقوق	کارشناس	شغل مرتبط و کار تجربی
۱۰	زن	هیئت علمی	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی	۲۸	مرد	پلیس	آسیب‌شناسی	کارشناس	شغل مرتبط و کار تجربی
۱۱	مرد	مسئول انجمن مردم نهاد	مددکاری اجتماعی	کارشناس ارشد	فعالیت مرتبط	۲۹	مرد	معلم	روان‌شناسی تربیتی	کارشناس	پایان نامه و کار مرتبط
۱۲	زن	مسئول انجمن مردم نهاد	علوم اجتماعی	کارشناس ارشد	فعالیت مرتبط	۳۰	زن	معلم	علوم تربیتی	دانشجوی دکتری	پیشینه پژوهشی
۱۳	مرد	کارشناس	حقوق	کارشناس ارشد و کار تجربی	شغل مرتبط و کار تجربی	۳۱	زن	معلم	علوم تربیتی	دانشجوی دکتری	پیشینه پژوهشی
۱۴	مرد	کارشناس	رفاه اجتماعی	کارشناس ارشد و کار تجربی	شغل مرتبط و کار تجربی	۳۲	مرد	معلم	روان‌شناسی	دکتری	پیشینه پژوهشی
۱۵	مرد	کارشناس	حقوق	کارشناس ارشد و کار تجربی	شغل مرتبط و کار تجربی	۳۳	مرد	دانش آموز	انسانی	متوسطه دوم	فعال فرهنگی و اجتماعی

جدول ۱: مشخصات کلی مشارکت کنندگان

ردیف	جنس	شغل	رشته	تحصیلات	ملاک ورود	ردیف	جنس	شغل	رشته	تحصیلات	ملاک ورود
۱۶	زن	مدیر	علوم تربیتی	کارشناس ارشد	پایان نامه مرتبط	۳۴	مرد	دانش آموز	برق هنرستان	فعال فرهنگی و اجتماعی	تحصیلات ملاک ورود
۱۷	مرد	مدیر	روان شناسی	دانشجوی دکتری	پیشینه پژوهشی	۳۵	مرد	دانش آموز	انسانی متوسطه دوم	فعال فرهنگی و اجتماعی	تحصیلات ملاک ورود
۱۸	مرد	مدیر	آموزشی	برنامه ریزی دانشجوی دکتری	پیشینه پژوهشی						

تجزیه و تحلیل این پژوهش بر اساس کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفت که در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: عوامل تاثیر گذار بر سوء مصرف مواد مخدر دانش آموزان با کدگذاری باز، محوری و انتخابی

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز
عوامل زمینه ساز	عوامل سیاسی و اجتماعی	نبود بسترهای نشاط و شادی اجتماعی
عوامل آشکار ساز	هم کنشی عوامل ساختاری و کنشگری	ناکارآمدی نظام آموزشی
عوامل مداخله گر	سبک زندگی مبتنی بر وسایل ارتباطی	ضعف سرمایه اجتماعی
راهکارهای پیشگیری از مصرف مواد	بستر مندی مهارت های زندگی و اجتماعی	دگر دینی سبک زندگی
		تاثیر گذاری فضای مجازی
		حس کنجکاوی
		نبود برنامه های جوان پسند در رسانه ها
		تاثیر تکنولوژی
		بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی
		آموزش مهارت های زندگی
		پیشگیری مبتنی بر جامعه
		پیشگیری اجتماع محور

در ادامه، مفاهیم طبقات مختلف بررسی و تشریح شد.

شرایط علی: هم کنشی عوامل ساختاری و کنشگری

برخی از مشارکت کنندگان این پژوهش، در پاسخ به عوامل موثر بر سوء مصرف مواد مخدر دانش آموزان به شرایط به وجود آورنده آن در سطح خرد و کلان اشاره کردند.

ضعف سرمایه اجتماعی

مشارکت کنندگان این پژوهش، در خصوص عوامل موثر بر سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش آموزان به کاهش ارتباطات، فرسایش اعتماد، کمبود همدلی، انزوای، عدم شرکت در فعالیت‌های جمعی، تعامل نامناسب اشاره می‌کردند، که در گرفتار شدن دانش آموزان به سوء مصرف مواد تاثیر گذار می‌باشد. مشارکت کننده شماره (۲) در این خصوص اظهار داشت: «به نظر میرسد بسیاری از مشکلات و مسائل کشور ما به خصوص گرایش به مواد مخدر از نبود تعامل و ارتباطات مفید و موثر بین اعضای خانواده در درجه اول و شهروندان با همدیگر می‌باشد. ارتباطات الان بیشتر مجازی شده‌اند و نیاز هست که تدبیری در این مساله اندیشیده بشه. اعضای جامعه به ارتباطات سالم و موثر نیاز دارند تا همبستگی در بین آنها به وجود بیاید و اگر این همبستگی ایجاد بشه جلوی بسیاری از این آسیب‌ها گرفته می‌شود».

دگرذیسی سبک زندگی

مشارکت کنندگان پژوهش حاضر با مفاهیمی نظیر سبک زندگی مدرن، تضعیف ارزش‌ها، رواج سبک زندگی متنوع، سبک زندگی تقلیدی، رواج ارزش‌های غربی، تضعیف آداب و رسوم، فرسایش سنت‌های خانوادگی اشاره می‌کردند که در سوء مصرف مواد مخدر دانش آموزان نقش دارند. مشارکت کننده شماره (۸) چنین می‌گفت: «اگر دقت کنیم در شیوه‌های زندگی امروزی نوجوانان و جوانان مشاهده می‌کنیم که تغییرات در چه حدی بوده است به نحوی که شاید قابل مقایسه با سایر زمان‌ها نباشه. الان تغییراتی را در ارزش‌ها و همینطوری گرایش به فرهنگ و ارزش‌های غربی در بین نوجوانان و جوانان می‌بینیم. این تغییرات در کشیده شدن به مواد مخدر هم تاثیر گذار است». مشارکت کننده شماره (۲۶) بر این باور بود که: «بسیاری از نوجوانان و جوانان الان در شبکه‌های اجتماعی عضو هستند. خانواده‌ها به طور روزافزون به ماهواره‌ها و برنامه‌های آنها دسترسی دارند و همین موضوع هم موجبات تغییر سبک زندگی آنها را فراهم ساخته است. دیده شده که دانش آموزان برای کم نیاوردن در مقابل دوستان خودشان روی به سیگار آوردن و بعد هم کشیده شدن به سمت مواد مخدر».

تأثیر گذاری فضای مجازی

تأثیر گذاری فضای مجازی یکی دیگر از عوامل تأثیر گذار بر سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش آموزان بود که مشارکت کنندگان این پژوهش با مفاهیمی نظیر شبکه‌های اجتماعی، گسترش استفاده از موبایل، استفاده از تبلت، عضویت در کانال‌های مجازی- عضویت در گروه‌های دوستی، دسترسی افراطی به اینترنت، دسترسی به سایت‌های مستهجن به آن اشاره کردند. مشارکت کننده شماره (۶) اظهار داشت: «در دنیای امروز به گونه‌ای شده که هر کس می‌تونه آزادانه و بدون هیچ گونه مانعی به سایت‌های مختلف و شبکه‌های اجتماعی سر بزنه و در رابطه با مصرف مواد هم قضیه همینطوره. الان کانال‌ها و گروه‌هایی هست که به نحوه توزیع مواد مخدر مشغول هستند و پسر و دختر من و شما در این کانال‌ها و گروه‌ها هستن. در این فضا هست که بیشتر آشنا میشن با مواد مختلف و نحوه مصرف و نحوه به دست آوردنش».

حس کنجکاوی

در این پژوهش، مشارکت کنندگان با مفاهیمی مانند حس لذت داشتن، تجربه جدید، هیجان اولین تجربه، تجربه اولین پک، حس تفریح، باهم بودن با دوستان اشاره کردند که در مقوله حس کنجکاوی طبقه‌بندی شده است. بسیاری از صاحب نظران حوزه روان‌شناسی تاکید داشتند که «نوجوانان و جوانان زمانی که با هم هستند و دور هم جمع می‌شوند با تبادل اطلاعات آنها در مورد برخی از لذت‌ها به تجربه مواد مخدر از هر نوع اشاره می‌کنند و بسیاری از افرادی هم که درگیر مواد می‌شوند به این موضوع پرداخته‌اند که ما در اولین مصرف فقط به لذت متفاوت فکر می‌کردیم و وقتی که ادامه‌دار شد، نتیجه چیزی جز گرفتار آمدن در مواد مخدر نبوده است». در مطالعه‌ای حس کنجکاوی و تمایل شخصی از عمده‌ترین دلایل شروع مصرف و حس کنجکاوی عمده‌ترین دلیل برای تغییر ماده مصرفی بود (اله وردی پور و همکاران، ۱۳۸۶). مشارکت کننده شماره (۲۲) در این رابطه اظهار داشت: «کسانی که به دام اعتیاد افتاده‌اند بیشترشان در اوایل شروع، فقط به تفریح و تفریحی بودن آن اشاره می‌کنند ولی بعد یه مدت می‌بینند که وابستگی پیدا کرده‌اند و جدایی از مواد خیلی سخته براشون». مشارکت کننده شماره (۹) چنین بیان

داشت: «یکی از عوامل خیلی مهم در کشیده شدن پای دانش‌آموزان به مواد مخدر دورهمی دوستانه و صحبت کردن در مورد کارهای هیجانی و ایناست. در این دورهمی‌ها معمولاً مواد صنعتی و سنتی هم برای اولین بار تجربه میشه و بعد اون به تدریج دفعات تجربه زیادتر میشه».

زمینه و بافت: موانع سیاست‌گذاری

مشارکت‌کنندگان این پژوهش، نبود بسترهای نشاط و شادی اجتماعی و ناکارآمدی نظام آموزشی را از شرایط زمینه‌ای موثر بر سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان می‌دانستند که در مقوله محوری موانع سیاست‌گذاری طبقه‌بندی شده است.

نبود بسترهای نشاط و شادی اجتماعی

مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر در خصوص شرایط زمینه‌ای موثر بر سوء مصرف دانش‌آموزان به مفاهیمی نظیر ناامیدی از آینده، نومی‌دی نسبت به یافتن شغل، نبود بسترهای اوقات فراغت، فقدان امکانات ورزشی، فشارهای روانی و اجتماعی، کم بودن مکان‌های تفریحی، نبود زیرساخت‌های تخلیه هیجان، سرخوردگی‌های اجتماعی، نبود آرامش، نداشتن رضایت از زندگی، تنگی خلق اشاره کردند که در مقوله محوری نبود بسترهای نشاط و شادی اجتماعی طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۳) در این خصوص چنین می‌گفت: «اگه بخوایم در بعد ساختاری نسبت به شرایط زمینه‌ساز سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان نگاه بکنم، به متغیرهایی مانند ناامیدی و سرخوردگی‌های عمومی که در جامعه وجود داره و انگار مثل یک واقعیت وادارنده بر نوجوانان و جوانان تحمیل میشه، اشاره می‌کنم. ناامیدی و سرخوردگی بستری را برای رفتارهای انحرافی از جمله مصرف مواد و الکل فراهم می‌سازد». مشارکت‌کننده شماره (۱۰) چنین اظهار داشت: «بینید زمانی از شرایط زمینه‌ساز رفتارهای انحرافی نظیر مصرف مواد و غیره بحث میشه به برخی از متغیرها بیشتر از چیزهای دیگه فکر می‌کنم اینکه برای اوقات فراغت دانش‌آموزان یا اصلاً نوجوانان و جوانان چه کارهای در جامعه انجام شده؟ چه بسترهایی

برای تخلیه هیجان جوانان فراهم شده؟ البته نمیگم هیچ کاری نشده، اقدامات موثری هم انجام شده ولی با برنامه نبوده».

ناکارآمدی نظام آموزشی

مشارکت کنندگان در ارتباط با عوامل زمینه‌ساز برای سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان به مفاهیمی نظیر ضعف سیستم آموزشی مدرسه، ضعف سیستم مدیریتی مدارس، عدم ارائه اطلاعات کافی به دانش‌آموزان، فقدان امکانات آموزشی صحیح اشاره کردند که در مقوله محوری ناکارآمدی نظام آموزشی طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۷) در این خصوص چنین اظهار داشت: «سیستم آموزشی ما دارای نواقص و اشکالات زیادی است و دانش‌آموزان را دچار تناقض و سردرگمی می‌کند. اینکه در برخی از مدارس دانش‌آموزان را به حال خودشون رها می‌کنند و در برخی دیگر انقدر سخت‌گیری می‌کنند و کنکور و تست زدن رو به عنوان آرمان آنها به ذهنشون وارد می‌کنند، مشکلاتی را به وجود میاره که یکی از آنها گرایش به سمت مواد مخدره».

۱۱۳

113

شرایط مداخله‌گر: سبک زندگی مبتنی بر وسایل ارتباطی

مشارکت‌کنندگان این تحقیق در خصوص شرایط مداخله‌گر به نبود برنامه‌های جوان‌پسند در رسانه و تاثیر تکنولوژی اشاره کردند که در مقوله محوری سبک زندگی مبتنی بر وسایل ارتباطی طبقه‌بندی شده است.

نبود برنامه‌های جوان‌پسند در رسانه

در ارتباط با شرایط مداخله‌گر در سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان متوسطه، مشارکت‌کنندگان به مفاهیمی نظیر یکنواختی برنامه‌ها، عدم تطابق برنامه تلویزیون با حال و هوای نوجوانی، نبود سریال‌های جوان‌پسند، کمبود برنامه‌های موسیقی، نبود تنوع در بخش موسیقی، فیلم‌های تکراری اشاره کردند که در مقوله محوری نبود برنامه‌های جوان‌پسند در رسانه طبقه‌بندی شده است. به زعم بسیاری از صاحب‌نظران حوزه اجتماعی و روان‌شناسی صدا و سیما چه در تلویزیون و چه در رادیو برنامه‌های مناسب و مطلوبی برای نوجوانان تهیه و تولید نکرده است و به نظر می‌رسد که این دوره سنی در برنامه‌های رسانه

ملی و مراکز استان‌ها به فراموشی سپرده شده است و تبعات آن را در گرایش نوجوانان به رسانه‌های غربی و همچنین گروه‌های دوستانه و در مواردی تخلیه هیجان به صورت‌های نامتعارف و رفتارهای انحرافی مشاهده می‌کنیم. مشارکت‌کننده شماره (۴) چنین اظهار داشت: «یکی از شرایط دخیل که نوجوانان و جوانان به سمت رفتارهای انحرافی پیش می‌روند در مطلوب نبودن برنامه‌های رسانه‌های تلویزیون و رادیو می‌باشد. این امر در مورد سوء مصرف مواد مخدر هم صدق می‌کند. چه کارهای جایگزین و متناسب با سن بچه‌ها کرده‌ایم که انتظار داشته باشیم به سمت رفتارهای انحرافی نروند؟ تلویزیون اصلاً برنامه‌هایش مطلوب سن دانش‌آموزان نیست. نوجوانان به کل فراموش شده‌اند. این یعنی سوق دادن جوان فعال و پرانرژی به سمت مواد و سایر بزهکاری‌ها».

تأثیر تکنولوژی

مشارکت‌کنندگان این پژوهش در خصوص عوامل مداخله‌گر در سوء مصرف مواد مخدر به مفاهیمی نظیر پیشرفت فناوری اطلاعات و ارتباطات، گسترش ارتباطات بین فردی، ظهور تکنولوژی‌های ارتباطی، مصرف زیاد وسایل ارتباطی، فراگیری دستگاه ماهواره‌ای اشاره کردند که در مقوله محوری تأثیر تکنولوژی طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۵) چنین اظهار داشت: «به نظر میرسد که اوقات نوجوانان و جوانان ما در کنترل نظام جهانی و ماهواره‌ها و این است که همه ما هم بهش دسترسی داریم. واقعیت این است که من مخالف داشتن ماهواره و سایر وسایل ارتباطی نیستم و اصلاً نمیشه شد ولی بخشی از برنامه‌های این وسایل با فرهنگ و ارزش‌های ما متضاد می‌باشد و این تناقضات عامل موثری در کشیده شدن نوجوانان و جوانان به آسیب‌ها می‌باشد».

کنش و برهم کنش و استراتژی‌ها: بسترمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی

برخی از مشارکت‌کنندگان در خصوص راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد در بین دانش‌آموزان به مفاهیمی اشاره کردند که در مقوله‌های فرعی بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی، آموزش مهارت‌های زندگی و تقویت مراکز مشاوره در مدارس طبقه‌بندی

شده و در زیر مجموعه مقوله اصلی بسترمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی قرار گرفته است.

بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی

مشارکت‌کنندگان در پاسخ به راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان به مفاهیمی نظیر تقویت روابط خانوادگی، آموزش ارتباط موثر، بهبود تعاملات اعضای خانواده، تقویت نهاد خانواده، تحکیم روابط، توجه به نیازهای اعضای خانواده، ارتباط با خویشاوندان اشاره کردند که در مقوله محوری بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۱) در رابطه با راهکارها چنین گفت: «احساس میکنم خانواده‌های ایرانی خیلی سریع با تکنولوژی‌های ارتباطی انس برقرار کردند و خیلی چیزها رو هم از دست دادن. هم مشاهدات میدانی و هم نتایج مطالعات نشون میده که تعاملات اعضای خانواده کم شده و همین کم شدن به خیلی آسیب‌ها دامن زده باید به مهارت‌های گفتگو با همسر و بچه‌ها و خویشاوندان و دوستان بها بدیم».

آموزش مهارت‌های زندگی

یکی دیگر از مقوله‌های مرتبط با راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان از منظر مشارکت‌کنندگان پژوهش حاضر آموزش مهارت‌های زندگی می‌باشد که با مفاهیمی نظیر آموزش مهارت جرات‌مندی، کنترل خشم، کنترل استرس، مهارت خودآگاهی، مدیریت هیجانات منفی به آن اشاره کردند. مشارکت‌کننده شماره (۳۰) در این زمینه چنین بیان داشت: «بنظر من مدرسه فقط به بعد آموزشی توجه کرده و تمرکز اصلی را به خصوص در دوره دبیرستان به آزمون‌ها و کنکور و کلاس‌های تقویتی گذاشته است. این کار موجب میشه که بچه‌ها خسته بشوند و از کلاس و درس زده بشوند. این تجربه را من هم در بچه‌هام دیده‌ام و هم در بین دانش‌آموزانم. یه کار اساسی باید صورت بگیره اونم اینه که کلاس‌های جذاب مهارتی به دانش‌آموزان ارائه بدیم تا اونا هم از کلاس درس و مدرسه لذت ببرند، مهارت‌های اجتماعی و زندگی».

پیشگیری مبتنی بر جامعه

برخی از مشارکت‌کنندگان راهکار پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان را در پیشگیری مبتنی بر جامعه دانسته‌اند که در مقوله‌های فرعی پیشگیری اجتماع‌محور و پیشگیری رشد محور طبقه‌بندی شده است.

پیشگیری اجتماع‌محور

با تحلیل مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان مفاهیمی نظیر لزوم استفاده از والدین دانش‌آموزان، بهره‌گیری از ظرفیت معلمان، استفاده از پتانسیل مشاوران، توجه به مطالبات دانش‌آموزان، مشارکت دادن دانش‌آموزان در پیشگیری، حمایت‌های مدرسه، حمایت‌های خانواده، بهره‌گیری از انجمن‌های مردم‌نهاد، فعالیت‌های محله‌محور، برنامه‌های اوقات و فراغت مدرسه در رابطه با راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان استخراج شد که در مقوله محوری پیشگیری اجتماع محور طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۳۴) در این پژوهش چنین اظهار داشت: «یکی از راهکارها را در این خصوص بنظرم درگیر کردن دانش‌آموزان با فعالیت‌های ورزشی و هنری و تقسیم کار در بین آنها می‌باشد که با این اقدام حس اثربخشی را می‌توان در دانش‌آموزان تقویت کرد. نوجوان و جوانی که به حس خود ارزشمندی رسیده، کمتر در معرض آسیب قرار می‌گیرد». مشارکت‌کننده شماره (۱۲) چنین گفت: «در رابطه با پیشگیری از سوء مصرف مواد نقش انجمن‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد را نباید نادیده گرفت. البته در سال‌های اخیر اقدامات مهمی در این حوزه صورت گرفته است و به نظر می‌رسد که خیلی بیشتر از سایر مولفه‌ها می‌تواند در پیشگیری از مواد تاثیر داشته باشد».

پیشگیری رشد محور

تحلیل مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهد که آنها در خصوص راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان به مفاهیمی نظیر شناسایی دانش‌آموزان دارای والدین معتاد، شناسایی دانش‌آموزان مسئله‌دار، پیگیری مشاوره محور مسائل دانش‌آموزان، ایجاد حس اعتماد به مشاوران مدرسه، استفاده از ظرفیت‌های سازمان‌های دیگر در پیشگیری، لزوم توجه به آموزش اشاره کردند که در مقوله محوری

پیشگیری رشد محور طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۲۹) چنین بیان داشت: «پرونده دانش‌آموزان اهمیت دارد که در مدارس بایستی مورد توجه قرار گیرد و خانواده‌های دانش‌آموزان دارای مشکل شناسایی شوند، نه اینکه به دیده مجرم به آنها نگاه شود بلکه باید تحت مشاوره‌های روان‌شناسانه و راهنمایی مشاوران مدرسه قرار گیرند». مشارکت‌کننده شماره (۶) چنین اظهار داشت: «باید اهتمام جدی در سیاست‌گذاری نسبت به جایگاه مشاوره در مدرسه و ایجاد حس اطمینان در خانواده‌ها و دانش‌آموزان در خصوص اطلاعات و مسائل آنها نزد مشاوران توجه شود. مسیر اعتمادآفرینی برای مشاوره در مدارس اهمیت خیلی بالایی دارد».

پیامدها: پذیرش اجتماعی

برخی از مشارکت‌کنندگان در رابطه با پیامدهای کاربردی راهبردها به مفاهیم مختلفی اشاره کرده‌اند که در مقوله‌های دوستان و اطرافیان حامی و روابط صمیمانه خانوادگی طبقه‌بندی شده و در زیرمجموعه مقوله اصلی پذیرش اجتماعی قرار گرفته‌اند.

روابط صمیمانه خانوادگی

مشارکت‌کنندگان در رابطه با پیامدها به مفاهیمی نظیر اهمیت در خانواده، جلب توجه خانواده، عدم دوری از اعضای خانواده اشاره کردند، که در مقوله روابط صمیمانه خانوادگی طبقه‌بندی شده است. مشارکت‌کننده شماره (۲) چنین اظهار داشت: «نوجوانی که به مهارت‌های زندگی و اجتماعی مجهز شده دیگر به دام آسیب‌ها نمی‌افتد. همین امر اعتماد به نفس دانش‌آموزان را بهبود می‌بخشد».

بهبود عملکرد مدرسه

برخی از مشارکت‌کنندگان در رابطه با پیامدها به مفاهیم مختلفی اشاره کرده‌اند که در مقوله‌های فرعی بهبود نظام اجتماعی مدرسه طبقه‌بندی شده و در مقوله اصلی بهبود عملکرد مدرسه قرار گرفته است.

بهبود نظم اجتماعی مدرسه

مشارکت کنندگان پژوهش حاضر، در خصوص پیامدهای سوء مصرف مواد مخدر به مفاهیمی نظیر افزایش امنیت در مدرسه، محله، جامعه، کنترل در مدرسه، افزایش نظم مدرسه کردند که در مقوله محوری بهبود نظم اجتماعی در مدرسه طبقه‌بندی شده است. مشارکت کننده شماره (۳) چنین بیان داشت: «اصولاً بحث پیشگیری به این خاطر اهمیت دارد که اولاً امنیت بچه‌ها به لحاظ مختلف تامین شود و ثانیاً والدین و به تبع اون جامعه احساس امنیت و آرامش داشته باشند. اگر چنین نباشد به معنای واقعی کلمه ترس در بین خانواده‌ها وجود خواهد داشت».

تحلیل الگوی پارادایمی علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد مخدر

الگوی پارادایمی علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان در شکل ۱ ذکر شده است. از منظر مشارکت کنندگان این پژوهش، هم‌کنشی عوامل ساختاری و کنشگری، شرایط سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان را به وجود می‌آورد که عوامل سیاستی و خانوادگی هم بر این مسئله تاثیرگذار بوده است. مشارکت کنندگان این پژوهش استراتژی‌های متعددی را برای پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر پیشنهاد دادند. این استراتژی‌ها در برگیرنده بستمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی (بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی، آموزش مهارت‌های زندگی و تقویت مراکز مشاوره در مدارس) و پیشگیری مبتنی بر جامعه (پیشگیری اجتماع محور و پیشگیری رشد محور) است. نتیجه این اقدامات پذیرش اجتماعی (دوستان و اطرافیان حامی، روابط صمیمانه خانوادگی) و بهبود عملکرد مدرسه (بهبود نظم اجتماعی مدرسه و افزایش کارآمدی تحصیلی) می‌باشد.

شکل ۱: الگوی پارادایمی علل و زمینه‌های اختلال مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان

بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی این پژوهش، مطالعه کیفی علل و زمینه‌های پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان متوسطه شهر تبریز بود. بعد از انجام هر مورد مصاحبه عمیق، تحلیل پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان پژوهش شروع شد. در این پژوهش بعد از فرآیند کدگذاری، ابعاد تحت بررسی به صورت ماتریس مفاهیم و مقوله‌ها تقلیل پیدا کرد. براساس اظهارات مشارکت‌کنندگان شرایط علی موثر بر سوء مصرف مواد مخدر در بین

دانش‌آموزان از عوامل ساختاری و عوامل مرتبط با کنشگر متاثر می‌باشد. در مقوله اصلی عوامل ساختاری به مقوله‌های فرعی ضعف سرمایه اجتماعی، دگرذیسی سبک زندگی، تاثیرگذاری فضای مجازی و در مقوله اصلی عوامل مرتبط با کنشگر به مقوله‌های حس کنجکاوای که در طبقه هم کنشی عوامل و کنشگری قرار داده شده است. از منظر مشارکت کنندگان این پژوهش، تعاملات مجموعه این مقوله‌ها باعث روی آوردن دانش‌آموزان به سوء مصرف مواد مخدر می‌شود. در برخی از مطالعات نظیر پژوهش مقدس قهفرخی، حقیقتیان و هاشمیان فر (۱۳۹۹) تاکید شده است که اعتیاد ویژگی‌های یک نهاد غیررسمی را به دست آورده است و دارای کارکرد، اثر و نتیجه بر نظام اجتماعی است؛ بنابراین ساختاریافته است و در سطح ساختار مطرح است. از سوی دیگر برخی از افراد با ویژگی‌های خاص و همراه با محرومیت‌ها، دردها و فقدان‌ها به محیط‌هایی وارد می‌شوند که نهادهای اوقات فراغت، اقتصاد و فرهنگ امکانات متناسب با علایق آنها را فراهم نساخته است. در این شرایط مصرف مواد مخدر راحت‌ترین و دسترس پذیرترین لذت محسوب می‌شود. این موضوع در مدرسه هم متصور می‌باشد. بدین معنی که اگر مدرسه را به مثابه یک ساختار و دانش‌آموزان را کنشگر در نظر بگیریم، در صورتی که مدرسه نتواند پاسخگوی نیازهای متفاوت و متنوع دانش‌آموزان باشد و شرایط و زمینه‌های لازم مانند برنامه‌های اوقات فراغت مطلوب را فراهم نسازد، دانش‌آموز به دنبال کسب لذت ممکن است که به دامان اعتیاد بیافتد. برخی از پژوهش‌های داخلی و خارجی هم به این مقوله‌ها به عنوان علل اصلی تاثیرگذار بر سوء مصرف مواد مخدر اشاره کرده‌اند.

با تحلیل مصاحبه‌های مشارکت کنندگان این پژوهش، موانع سیاستی و اجتماعی به مثابه زمینه و بستر برای سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان می‌باشد که دربرگیرنده زیرطبقه‌هایی نظیر نبود بسترهای نشاط و شادی اجتماعی، تاثیر نظام آموزشی می‌باشد. شادی و نشاط به عنوان یکی از احساسات ریشه‌ای مثبت و یکی از ضروری‌ترین خواسته‌های فطری و نیازهای روانی انسان، نقش تعیین‌کننده‌ای در تامین سلامت فرد و جامعه داشته و از آنجایی که شادی همواره با خرسندی، خوش‌بینی و امید و اعتماد همراه است، می‌تواند نقش تسریع کننده‌ای در فرایند توسعه جامعه داشته باشد. در نتیجه، با مطرح

شدن روزافزون اهمیت شادی در امر سلامت روان و خوشبختی و همچنین تاثیر آن در تقویت قوای روانی انسان برای مقابله با پیچیدگی‌ها و مشکلات دنیای امروز، توجه و نظر محققان و اندیشمندان و حتی عوام نسبت به آن تغییر کرده است و طبق نتایج تحقیقات موجود، شادی صرف نظر از چگونگی کسب آن می‌تواند سلامتی جسمانی را بهبود بخشد (هزارجریبی و مرادی، ۱۳۹۳). پیامد خطرناک فقدان نشاط در جامعه، اعتیاد به مواد مخدر و انواع و اقسام جرایم و نابهنجاری‌های اجتماعی و گسترش خشونت در روابط اجتماعی است. گروه عظیم مبتلایان به مواد مخدر شاهدهی بر روند رو به افزایش انزوای اجتماعی است. همچنین گسترش نابهنجاری‌ها، قتل‌ها و خشونت‌ها و نیز سردی و انجماد در روابط اجتماعی را نوید می‌دهد (معیدفر، ۱۳۸۵).

از منظر مشارکت کنندگان این پژوهش، مقوله‌های اصلی سبک زندگی مبتنی بر وسایل ارتباطی (نبود برنامه‌های جوان پسند در رسانه، تاثیر تکنولوژی) شرایط مداخله‌گر در سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش آموزان می‌باشد. بسیاری از مشارکت کنندگان این پژوهش بر این باور بودند که رسانه‌های تلویزیون و رادیو، پاسخگوی نیازهای نوجوانان و جوانان نیست و همین امر موانعی جدی برای آموزش مهارت‌های زندگی و در مواردی برنامه‌های محافظ و پیشگیرانه اجتماع محور در مسائل و مشکلات اجتماعی نوجوانان و جوانان ایجاد می‌کند.

با تحلیل مصاحبه‌های مشارکت کنندگان مقوله‌های بسترمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی (بهبود سرمایه اجتماعی خانواده، تقویت مراکز مشاوره مدارس و آموزش مهارت‌های زندگی) و پیشگیری مبتنی بر جامعه (پیشگیری اجتماع محور و پیشگیری رشد محور) به عنوان استراتژی‌های پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش آموزان متوسطه ذکر شده‌اند که پیامدهایی همچون دوستان و اطرافیان حامی، روابط صمیمانه خانوادگی، بهبود نظم اجتماعی در مدرسه را دربردارد که در مقوله محوری پذیرش اجتماعی و بهبود عملکرد مدرسه طبقه‌بندی شده است.

برخی از مشارکت کنندگان در خصوص راهکارهای پیشگیری از سوء مصرف مواد در بین دانش آموزان به مفاهیمی اشاره کردند که در مقوله‌های فرعی بهبود سرمایه اجتماعی

خانوادگی، آموزش مهارت‌های زندگی و تقویت مراکز مشاوره در مدارس طبقه‌بندی شده و در زیر مجموعه مقوله اصلی بسترمندی مهارت‌های زندگی و اجتماعی قرار گرفته است. مشارکت کنندگان در این خصوص به مفاهیمی نظیر تقویت روابط خانوادگی، آموزش ارتباط موثر، بهبود تعاملات اعضای خانواده، تقویت نهاد خانواده، فعال کردن مرکز مشاوره، به کارگیری مشاوران، توجه به جایگاه مشاور مدرسه، اهمیت دادن به فرهنگ مشاوره، آشناساختن خانواده‌ها با مشاوره، آگاه‌سازی اهمیت مشاوره، تحکیم روابط، آموزش مهارت جرات‌مندی، کنترل خشم، کنترل استرس، مهارت خودآگاهی، مدیریت هیجانات منفی، مهارت ارتباطی، مهارت باهم بودن، باهم زندگی کردن، مهارت آشنایی توجه به نیازهای اعضای خانواده، ارتباط با خویشاوندان اشاره کردند. سازمان جهانی بهداشت، آموزش را یکی از اساسی‌ترین اقدامات در پیشگیری و درمان مبتلایان به آسیب‌های اجتماعی می‌داند، چرا که آموزش باعث تغییر پایدار در نگرش و عملکرد افراد و در نهایت تغییر در نحوه زندگی آنها خواهد شد. مطالعات زیادی نشان داده‌اند که آموزش مهارت‌های زندگی بر پیشگیری از سوء مصرف مواد اثرات رضایت‌بخشی داشته است. مطالعات نیز نشان داده‌اند که آموزش مهارت‌های زندگی بر پیشگیری از سوء مصرف مواد نقش داشته است. در بین مهارت‌های زندگی، جرات‌ورزی به معنی دفاع از حقوق خود و بیان افکار و احساسات به شیوه مستقیم، صادقانه و مناسب است. افراد قاطع برای خود و دیگران احترام قائلند، منفعل نیستند و اجازه نمی‌دهند دیگران از آنها سوء استفاده نمایند. از سوی دیگر به خواسته‌ها و نیازهای دیگران احترام می‌گذارند و به شیوه‌ای مدبرانه با آنها ارتباط برقرار نمایند (براتی، اله وردی پور، معینی و فرهادی نسب، ۱۳۹۰).

یکی از رویکردهای مهم و اساسی در رابطه با پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر، رویکرد روانی- اجتماعی پیشگیری از مصرف مواد با تاکید بر برنامه‌های همسالان می‌باشد، که دربرگیرنده دو بخش می‌باشد: الف) بخشی از این برنامه، مربوط به مهارت‌های زندگی و اجتماعی است. ب) بخش دوم مرتبط با برنامه‌های فشار همسالان در ارتباط با مهارت‌های خودداری کردن و اجتناب است. در این رویکرد تاکید بر یادگیری

مهارت‌های زندگی و اجتماعی به ویژه مهارت تصمیم‌گیری و جرات‌مندی می‌باشد. با تأمل در این رویکرد می‌توان گفت که مدرسه بهترین مکان برای توانمندسازی دانش‌آموزان در برابر آسیب‌های فردی و اجتماعی است. برای اینکه به قول ویلیام جیمز «بزرگترین کشف انسان معاصر این است که با تغییر طرز تلقی‌ها و نگرش‌های خود می‌تواند زندگی خود را تغییر دهند». بدین منظور ضرورت دارد که آموزش و پرورش در موقعیت‌های مختلف برای دانش‌آموزان و زمان اوقات فراغت آنها فعالیت‌های جایگزین ورزشی، موسیقی و گردشگری و اردویی طراحی کنند و در حین اجرای برنامه‌های جایگزین، مهارت‌های زندگی و اجتماعی را به دانش‌آموزان آموزش دهند. این نوع آموزش‌ها باید به صورت مستمر و فرآیندی برگزار شوند تا تأثیرگذاری بیشتری داشته باشند.

یکی از استراتژی‌هایی که مشارکت‌کنندگان این پژوهش به آن پرداخته‌اند، مقوله بهبود سرمایه اجتماعی خانوادگی می‌باشد. در مطالعه‌ای اونلو^۱ (۲۰۰۹) به این نتیجه رسیده است که تعلق خانوادگی و فعالیت‌های جوانی از ابعاد سرمایه اجتماعی به صورت معنی‌داری با سوء مصرف مواد مخدر رابطه دارد به نحوی که هر چقدر میزان این دو متغیر افزایش یابد، گرایش به سوء مصرف مواد کاهش پیدا می‌کند (اونلو، ۲۰۰۹). در پژوهشی دیگر اومبابا اوکاری و ماسسه (۲۰۱۸) بر تأثیر سرمایه اجتماعی خانوادگی بر سلامت اجتماعی و روانی و جسمانی تأکید داشتند. از منظر مشارکت‌کنندگان این پژوهش، در صورتی که استراتژی‌های ارائه شده در مدارس پیاده شوند، شاهد پذیرش اجتماعی نوجوانان در بین اعضای خانواده، دوستان و همسالان خواهد بود که منجر به درک حمایت اجتماعی از سوی دانش‌آموزان شده و موجبات ارتقاء و افزایش عملکرد تحصیلی و خودکارآمدی آنها را فراهم خواهد ساخت. بنابراین براساس یافته‌های پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود با توجه به اینکه در دنیای امروز موبایل جزو لاینفک زندگی دانش‌آموزان شده و شیوع ویروس کرونا، این مسئله را چند برابر افزایش داده است، ضرورت دارد آموزش و پرورش، آموزش‌های لازم را در خصوص استفاده صحیح و درست

دانش‌آموزان از موبایل و شبکه‌های اجتماعی به دانش‌آموزان و خانواده‌ها ارائه دهد. مشارکت‌کنندگان آموزش مهارت‌های زندگی را برای پیشگیری از اختلال مصرف مواد مخدر موثر می‌دانستند؛ لذا، پیشنهاد می‌شود که مشاوران مدارس در اوقات فراغت دانش‌آموزان به همراه یکی از اعضای خانواده، مهارت‌های ارتباطی موثر را آموزش دهند.

منابع

- احق‌ری، قدسی (۱۳۹۴). بررسی میزان شیوع مصرف مواد مخدر و روان‌گردان‌ها در دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم و هنرستان‌های استان‌های کشور. تهران: دفتر تحقیقات و آموزش، ستاد مبارزه با مواد مخدر.
- احمدی، صدیقه؛ طولابی، سعید و ایلانلو، حسین (۱۳۹۹). پیش‌بینی گرایش به سوء مصرف مواد در بین دانش‌آموزان پسر متوسطه دوم منطقه تهران براساس میزان تاب‌آوری و اهمال‌کاری تحصیلی در سال تحصیلی ۹۷-۹۶. *مجله دانشگاه علوم پزشکی اراک*، ۲۳(۱)، ۱۱۷-۱۰۸.
- براتی، مجید؛ اله وردی پور، حمیداله؛ معینی، بابک و فرهادی نسب، عبدالله (۱۳۹۰). اثربخشی آموزش مهارت جراتمندی در کاهش هنجارهای انتزاعی ترغیب‌کننده مصرف مواد مخدر در بین دانشجویان. *مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی همدان*، ۱۸(۳)، ۵۰-۴۰.
- جزینی، علیرضا؛ صرامی، حمید؛ شعبانی، سعید و شیرمحمدی، سجاد (۱۳۹۷). تاثیر پیشگیری رشدمدار در کاهش گرایش به اعتیاد. *فصلنامه دانش انتظامی زنجان*، ۸(۲۹)، ۵۵-۳۹.
- دانش، پروانه؛ ملکی، امیر و نیازی، زهره (۱۳۹۱). نظریه زمینه‌ای درباره علل اعتیاد زنان معتاد زندانی در زندان مرکزی اصفهان. *فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی-فرهنگی*، ۱(۴)، ۱۴۵-۱۲۵.
- شاکری نسب، محسن؛ مهدیان، حسین و قلعه‌نوی، زهره (۱۳۹۹). اثربخشی برنامه آموزش تحول مثبت نوجوانی بر هویت‌یابی و خودکارآمدی در دانش‌آموزان در معرض خطر اعتیاد. *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۱۴(۵۸)، ۵۰-۳۱.
- شیخ، محمود و کاشی، علی (۱۳۹۴). بررسی میزان شیوع مصرف مواد مخدر در دانش‌آموزان ایرانی و ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مرتبط با الگوی مصرف این مواد. *مطالعات راهبردی ورزش و جوانان*، ۱۴(۳۰)، ۱۶۰-۱۴۵.
- شیخی، منصوره (۱۳۹۷). پیشگیری از سوء مصرف مواد: نقش بهزیستی معنوی. *فصلنامه سلامت اجتماعی و اعتیاد*، ۵(۱۹)، ۴۲-۱۳.

عباس زاده، محمد؛ علیزاده اقدم، محمدباقر؛ آقایی هیر، توکل و نجف زاده نخجوانلو، اسماعیل (۱۳۹۳). کجروی فرهنگی و عوامل مرتبط با آن در میان پسران دبیرستانی شهر تبریز. *مطالعات جامعه شناسی*، ۷(۲۵)، ۳۸-۲۵.

عبداللهی، سامان و دارابی، شهرداد (۱۳۹۹). مدل ساختاری نقش عوامل محیطی و خانوادگی در پیشگیری رشد مدار از گرایش به مصرف مواد مخدر و روانگردان. *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۱۴(۵۶)، ۵۸-۴۱.

کرسول، جان (۱۳۹۶). پویای کیفی و طرح پژوهش. ترجمه حسن دانایی فرد و حسین کاظمی. تهران: انتشارات صفار. (تاریخ انتشار به زبان اصلی، ۲۰۰۷).

کوثری، مسعود (۱۳۹۰). آتومی اجتماعی و اعتیاد به مواد مخدر. *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۸(۴۲)، ۱۳-۳۰.

مرادی، علی و صفاریان، محسن (۱۳۹۸). بررسی علل اجتماعی مرتبط با اعتیاد به مواد مخدر: مورد مطالعه جوانان شهر کرمانشاه. *فصلنامه مبارزه با مواد مخدر*، ۱۱(۴۱)، ۵۷-۲۸.

معیدفر، سعید (۱۳۸۵). *جامعه شناسی مسایل اجتماعی ایران*. تهران: نور علم.

مقدس قهفرخی، شهرام؛ حقیقتیان، منصور و هاشمیان فر، سید علی (۱۳۹۹). اعتیاد؛ بررسی تطبیقی یافته‌های مبتنی بر نظریه زمینه‌ای اعتیاد و نظریه‌های جامعه شناسی. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۲۰(۷۷)، ۵۶-۹.

میرزایی، مهدی و نظرزاده، مسعود (۱۳۹۸). علل اعتیاد به سیگار و قلیان و ارائه راهکارهای خودمراقبتی در دانش آموزان نوجوان دختر مقطع متوسطه دوم استان ایلام. *فصلنامه مطالعات مبارزه با مواد مخدر*، ۱۱(۴۳)، ۱۰۳-۹۲.

نریمانی، محمد؛ رجب پور، مجتبی؛ احمدی، عذرا؛ یاقوتی زرگر، حسن و رستم اوغلی، زهرا (۱۳۹۵). بررسی میزان شیوع و عوامل مرتبط با سوء مصرف مواد در بین دانش آموزان متوسطه شهر سمنان. *فصلنامه روان شناسی مدرسه و آموزشگاه*، ۵(۴)، ۱۴۵-۱۳۲.

نعمتی سوگلی تپه، فاطمه؛ شاهمردی، سمیه؛ رحیمی، فاطمه السادات و خالدیان، محمد (۱۳۹۹). بررسی عوامل تاثیر گذار در سوء مصرف مواد مخدر و اعتیاد با رویکرد گراندد تئوری. *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۱۴(۵۷)، ۳۴-۱۱.

اله وردی پور، حمید؛ فرهادی نسب، عبدالله؛ بشیریان، سعید و محبوب، حسین (۱۳۸۶). الگو و علل گرایش جوانان به سوء مصرف مواد. *مجله دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی-درمانی شهید صدوقی نیرد*، ۱۵(۴)، ۴۲-۳۵.

- هزارجریبی، جعفر و مرادی، سجاد (۱۳۹۳). نشاط اجتماعی و عوامل مرتبط با آن. فصلنامه مطالعات ملی، ۱۵(۴)، ۱-۲۶.
- الوانی، مهدی؛ صرامی فروشانی، حمیدرضا؛ صالح اردستانی، عباس و جزینی، علیرضا (۱۳۹۸). طراحی مدل مدیریت راهبردی پیشگیری اولیه از اعتیاد با رویکرد فرهنگی. فصلنامه اعتیاد پژوهی، ۱۳(۵۳)، ۲۹-۵۴.

References

- Aas, C. F., Vold, J. H., Gjestad, R., Skurtveit, S., Lim, A. G., Gjerde, K. V., & Fadnes, L. T. (2021). Substance use and symptoms of mental health disorders: a prospective cohort of patients with severe substance use disorders in Norway. *Substance abuse treatment, prevention, and policy*, 16, 1-10.
- Bonyani, A., Safaeian, L., Chehrazi, M., Etedali, A., Zaghian, M., & Mashhadian, F. (2018). A high school-based education concerning drug abuse prevention. *Journal of education and health promotion*, 7(88), 1-10.
- Han, B., Compton, W. M., Blanco, C., & DuPont, R. L. (2017). National trends in substance use and use disorders among youth. *Journal of the American academy of child & adolescent psychiatry*, 56(9), 747-754.
- Mahmood, N., Othman, S., Al-Tawil, N., & Al-Hadithi, T. (2019). Substance use among high school students in Erbil City, Iraq: prevalence and potential contributing factors. *East Mediterr Health Journal*, 25(11), 806-812.
- Ombaba Okari, J., & Maseke, A. (2018). Effects of drug abuse on academic performance among secondary school students in Masaba north sub county, Nyamira County, Kenya. *International journal of management and commerce innovations*, 6(1), 1884-1889.
- Ondigo, Q., Birech, J., & Gakuru, O. N. (2019). Drugs and Substance Abuse among the Secondary School Students in Korogocho: Implications for Behaviour and Performance. *IRA international journal of education and multidisciplinary studies*, 14(3), 67-79.
- Ramlagan, S., Peltzer, K., & Pengpid, S. (2021). Prevalence and correlates of non-daily and daily cannabis use among persons 15 years and older in South Africa: results of a national survey in 2017. *Substance abuse treatment, prevention, and policy*, 16, 1-10.
- Unlu, A. (2009). *The impact of social capital on youth substance use*. Florida: University of Central Florida.
- Vakili, M., Shafiee, M., Baharie, A. H., & Mirzaei, M. (2016). Prevalence of substance abuse among high school students in 2015-2016 academic year in Yazd City, Iran. *Journal of community health research*, 5(4), 234-239.